

NE'Ë NIKO NDAHA'ÉI ÑAÑOMONGETA HAĞUA AÑÓNTE

Johannes A. Nymark

Universidad Noruega de Ciencias Económicas y Empresariales (NHH), Noruega

Email: johannes.nymark@nhh.no

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8053-0385>

Ojgueruka: 18/05/2024

Oñemoneĩ: 23/11/2024

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen2024-01>

ÑEMOMBYKY

Aipo inglés rehe hína upe ñe'ë oporombojoajupáva, heta sy ha túva oipota iñemoñare oikuaapyhy ko ñe'ë imbarete rehe. Ko'áğa rupi heta hetave jeporekapy ojehai ko ñe'ëme, tojejapóke ipype jeporekapy mbo'ehaovusuha, empresa térã katu umi temimoĩmby oñemboguatahápe tembiakuaa. Áğa katu ñe'ë ndaha'eihína ñañomongeta ha jajokupyty hağua año, ikatuete porãnte oñembohekove resãijey umi ojehekovejopy térã umi opytãmava tesaráipe. Hebreo sa'ary XIX guive techapyrã ndekakuaavéva ojehechakuaaáva. Upéicha avei oiko umi ñe'ë ojeporúva regiõháre España-pe ha'ekuéra ohechauka ñandéve tape jaipykuikuaáva, tekotevéha tetãyguakuéra oykeko ha'ekuéra oñembohekove resãijey hağua. Guarani niko hina ñe'ë hetave tapicha oiporúva Paraguápe, katu ojererekóva ichupe ñe'ë pokáve tetãygua oiporúvaramo. Ha'e oñemomirĩ jepevéramo ko tetã rekove rechaukaha añetete. Arapy ojeikehápe tesaparápe ára reko iñambuepáre ohóvo niko ñamomba'eva'erã ñe'ë heta, ayvu maymáva reheae ikatuháre jajuhu heta hendáicha ojehechaha tekove ha arapy. Ko'ã mba'e rehe ñañe'ëramo tuichaitekoe hína umi ñe'ë oiporúva hekohapýre tapichakuéra ohechaukáva ambue hendáicha ojeikokuaaha ojoapytépe ha yvy remimoĩngue ndive, ojoavýva umi ñe'ë oñemombaretetéva ko'áğa rupi reko ha rembihecha ndive. Kovahína heta ñe'ë Abya Yala-pegua káso.

Mba'érepa oñeñe'ë: ñe'ë, tekotee, ñe'ë ñembohekoveresã, yvypóra derecho, tekove jehecha ambue hendáicha.

Ñe'ẽ niko ndaha'ei ñaño mongeta hağua ańõnte

Ñe'ẽ ndaha'eiramo ñaño mongeta hağua ańõnte niko inglés, ñe'ẽ ojepyso pysovéva yvy ape ári, imbaretetereivéma ramo'ã kuri. Áğa katu ko'áğa rupi ñe'ẽ oñemyasãivehápe arapýpe avei ha'e pojoapy ojeporúva – ha oimenevoi hína upe tuicha mba'evéva- ojejokupyty rekávo peteĩ tenda térã regiõ ndive.

Ojekuaa porã ko yvy ape ári jeyvéramo sy ha túva oñeha'ãha ipo jovaivépe jahechápa iñamoñare oikuaa ñe'ẽ ikatuva'erãva oipytyvõ ichupe osẽvo tenonde. Techapyrãramo jajapyhykuaa oikovahína México-pe. Ko tetãme túva ha sy ypykuérava oipotave iñemare oikuaa castellano ha inglés iñe'ẽnguéra teégui. Castellano oipe'a okẽ ojeikove porãvévo upe tetãme, ha inglés katu ojehecha upe okendavo oipe'áva tekoporãverã rokẽ tetã ijkereguápe, EEUU.

Inglés lobby

Ojehechakuaa heta hendáicha oĩha pokatu pytũmby guivo oñemongu'éva jahechápa inglés “añópa” opyta ñe'ẽ ojeporupáva oñomongeta hağua tapicha maymáva, tapicha aty, empresa, temimoĩmby opavave tetãmeguáva ha avei tetãnguéra. Ysaticha hesakãhápe upéicha oikohahína tembikuaa ha tembikuaarekapy oñemboguatahápe. Ko lobby oñemopyrũ tenonderãite tapicha ha tapycha aty háicha, umíva apytépe heta ava oñembokatupyry pyréva Estados Unidos térã Inglaterra-pe; kyre'ỹme ha'ekuéra omongu'e upe globalización ha ogueroviakuase aipo libre mercado ndaikatuihavo ojejoko.

“tapicha aty rekove ojehuva'erã haichantevoi”, he'iháicha karai Ignacio Ramonet, *Le Monde Diplomatique* moakãhare (Ramonet 2000).

Heta kuation ipópe, ñe'ẽpykuaahára ha tapicha katupyry guaraníme, karai Shaw Gynan (1954–2020) ohechauka 1990 mbyte rupi ojekuaauka hague peteĩ kuation ñemihapegua oñemboguapyhápe hetaiterei millón dólar ojegerukaha Paraguáipe oñembo'e hağua inglés ha ani hağua ojekeko ypykuéra ñe'ẽ imbaretévava: guarani. Upe mbo'ehára Estados Unidos-gua ha heta ary ombo'eva'ekue Western Washington University-pe, iñepyrũrame ndogueroviái upe kuation he'íva ha he'i máva ombotyaiséva y rembiaponteha. Ojeporeka pypuku rirékatu oguerovia “... ambue tetã guive oñeñepia'ãha oñemboguévo guarani ... Ohekáva ko mba'e ojejuhu che retãme, ojehekaha guive avei opáichavo oñembokusugue ñe'ẽ ndaha'éiva inglés” (Gynan 2010).

Añetehápe ojegerovia hağuaicha ko mba'e oikuaaukáva Gynan, ha upéva ári, tekotevẽnepa upéicha ojehechápe mba'éichapa inglés ojepyso pysove yvy ape ári ñemomandarurã.

España oporombo'éva

Terakuã mombyry hína upe omyasãi ha omombaretéva inglés-pe, haimete ko yvy ape ári. Oĩ káso ndaha'eiha ñe'ẽ oguerokovéva pokatu upe ojepyso pysovéva opavave kásope. Francisco Franco (1939–1975) dictadura aja, castellano va'ekue upe ñe'ẽ oñembopokatuvéva España-pe. Umi regiõ ñe'ẽ, taha'e catalán, euskera ha gallego ndaikatúimi mba'eichavérõ ojeporu tetã rekuái rembiapópe, katu oikovévami kakuaakuéra ombohaságui kyrýnguérape opa árante. Upevére, catalán va'ekue yvateguakuéra ñe'ẽ Cataluña-pe, ha péicha rupi umi tapicha oiporukuaáva castellano, ovapyréva upe távape, oipotámi iñemoñarekuéra oikuaapyhy upe

ayvu osẽ haḡua tenondévo hapichakuéra apytépe ha, ikatuvéramo, oñemoĩ umi yvateguakuéra javeve, taha'e viru jereko térã arandupy jehupytýpe. Péichape catalán, Franco dictadura ombopytupaséramo jepe, opávo umi ára ypytũ, ojoaju yvateguakuéra ndive Cataluña-pe. Canadá-pe ojehe upéicha avei francés rehe, aremi guivéma oiporúva yvateguakuéra Quebec yvýpe, jeyvéramo katu umi inglés poruhakuéra apytépe.

Ary 1975-pe oñeñepyrũ guive ojeipykúi Transición rape rehe (oñesẽ dictadura-gui ha ojeaguata democracia rape rehe), catalán, euskera ha gallego ñe'ẽ oñembo'e mbo'ehaokuérape umi comunidad autónoma-pe (regiõ), ha mitãnguéra oñepyrũma oikuaapyhy mbo'ehaópe oike guive ipype, oiméramo ndoiporuimavoi hína hogapýpe. Cataluña-pe añetehápe 1960 opa guive rupi catalán ñe'ẽ, Fútbol Club Barcelona ndive, ko tetã rechaukaha teete.

Catalán ha euskera ñe'ẽ hekoveresãi haḡua niko oñemba'apo hese yvy guivo, tetãyguakuéra aty guive; upeichanunga avei gallego rehe. Oho rire ovisita Euskadi retã, tapicha Chile-ygua Celeste Carilao he'i tuicha mba'eha tetãyguakuéra ñemongu'e oñembohekoveresãi ha oñemysãivo ko ñe'ẽ jeporu. (Cayunqueo 2009). Ko mba'e avei ojehechakuaa -ha kakuaaiténtema- umi *partido político*-pe. Umi partido vasco oguerioike heta viru *presupuesto*-pe oñemombare rekávo euskera jeporu tetãyguakuéra apytépe. Ary 2008-pente voi, Comunidad Autónoma Vasca rekuái (PNV, Partido Nacionalista Vasco omoakãva) oiporu amo 70 millón euro rupi ombohekoveresãi rekávo iñe'ẽnguéra tee. Umi partido castellano año omochichĩva – ko'ýte PP ha Partido Popular – mba'evete vera ndojapói ñe'ẽ rehe. Amoñepysãngase uveikatu tembiapo oñemboguatáta euskera ko'ẽ pyahurã.

Ñe'ẽ jeporu ñemombarete – he'iséva ijeporu opa hendápe ha opa mba'erã peteĩ tekohapýpe – oñeñemongeta ha oñeñemongu'émi ojepokóramo ñe'ẽ ñembohekoveresãi rehe, taha'e catalán, euskera ha gallego. Áḡa katu PP ha derecha rapopire VOX katu okaguai ha ombopytupasentevoi catalán ha euskera, omoingévo tesapápe ichupekuéra. Itenondevégui castellano año omochichĩva, heta tapicha ovapyréva upépe Hispanoamérica-gui ndohechái mba'épepa tekotevẽne ojekuaapy “peteĩ ñe'ẽ ndojeporúva ambue tendápe”.

Mayma tapicha roñemongu'éva jahechápa umi ñe'ẽ ojeporúva regiõháre ha umi ñe'ẽ michĩve térã oñemomirĩva oikovévo, rojuhu ore rapépe tapicha orekupiliáva tembikuaatýpe avei, jeyvéramo katu umi ñe'ẽpykuaahára apytépe. Ñe'ẽpykuaahára Manuel Jardón he'i “heta ñe'ẽ jekuaapyhýniko ñandepope'arei”, ha mba'evetépe nañanepytyvõi jahechápa ñamongakuaa mba'ekuaa tapichakuéra apytépe (Jardón 1993: 281). Karai oipyguara pupukúva política Juan Linz (1926–2013) – herakuã mombyrýva ijeporekapydemocracia rehegua reheae–oguerovia umi ñe'ẽ ojeporúva regiõháre ohapejokoha tapichakuéra oñemongu'évo hekópe umi regiõme (Linz 1984: 71). Karai ñe'ẽpykuaahára Francisco Marcos Marín katu oñehenduka he'ivo “peteĩcha oñembojurujava'erãha” omboykévo umi ñe'ẽ ojeporúva regiõháre (Marín 1995:11). Hatãve oñehendukáva oiméne karai Juan Ramón Lodares (1959–2005) oiporúvo ñe'ẽ oúva inglés-gui elite enclosure oguerosapukáivo umi regiõme oñemoheñoiha élite ombyatypáva pokatu ha ohapejoko umi pytayguápe oúva upépe (Lodares 2006: 21).

Ojehuvahína niko umi ñe'ẽ ojeporúva regiõhápe España-pe tuichaiterei oñembohekove resãijey ojehekove jopy ha oñemochi'ĩ rire Franco dictadura aja. Heta ohecháva upe oikóva mba'e porãva ho'áva yváguiramo, katu ojekuaava'erã

umi ayvu rehe ñeñangareko oñepyrũma Hague michĩmimi, ha yvy guivo, ho'a mboyvemĩma upe dictadura. Añetehápe ningo tapichakuera oñepi'ãramo yvy guivo mba'e ndekakuaáva ñe'ẽ ojeporúva regiõháre, umi michĩva ha oñemomirĩva ikutu haḡua oikove. PP ha VOX oñeñemongu'e háicha ko'áḡa catalán ha euskera ñemboykerã oporomomandu'a Franco rehe, ha tekotevẽ oñemboy'u ichupekuera pohã upéramo guare ojeporuvá'ekue rehe, tapichakuera oñemongu'e ha ojepyntaso yvy guivo, tetãyguaháicha.

Mba'éichapa oñembohekove resãikuaa

Ñe'ẽ ñembohekove resãi niko tembiapo katuḡua ha oso'ỹva ani haḡua peteĩ ñe'ẽ nda'ipotyvẽi iporuhára jurúpe ha amo ipahápe oguete. Hese omba'apokuaa tapicha ha'eño, tapicha aty opaichaguáva, mburuvichakuera ha tetã rekuái jepe omboguatakuaa. Karai ñe'ẽpykuaahára Joshua Fishman (1926–2015) ombosako'i tape poapy etapa rupive ikatu haḡuáicha oñemboguata ko tembiapo kakuaaite.

(Fishman 1991, 2001). Ha'e omohenda oñemoguata rekávo ojoapykuéri ha opyta kóicha:

1. Umi tapicha ityarõmava oikuaapyhy upe ñe'ẽ (péicha ojejapokuaa umi tapicha hetave kuarahy resẽma ohecháva año oikuaáramo upe ñe'ẽ ha oikovéramo momby ambue tapicha atýgui).
2. Ojehecha oñembyaty oikóvo oñondive térã aḡui ojuehegui umi tapicha oiporumeméva gueteri upe ñe'ẽ.
3. Umi tenda hetatapichagueteri oiporumemehápe upe ñe'ẽ, oñemokyre'ỹva'erã ichupekuera oiporúvo upe pojoapy ojoapytepekuera, taha'e mitã ha kakuaáva ha hogapypekuera. Upéva ári, oñemombareteva'erã ha'ekuera oiporúvo ko'ẽreire ha upevarã ojoaju oñondive hóga ykereguakuera ndive, tove toiporu hikuái ijayvu, toñangareko hese oikovévo ojoapytépe (umi pa'ũ ikatuhápente jepe).
4. Umi ojeporukuaa ha ojeporumemehápe ayvúpe upe ñe'ẽ tapicha imitãva ha kakuaáva apytépe, oñembohapeva'erã ojehaívo ipype, ojejeko'ỹre Estado ñepytyvõre (térã goodwill), he'iséva ñehekombo'e oúva Estado-gui rehe.
5. Umi tenda Estado omoneihápe, ha heta tapicha oikuaahápe upe ñe'ẽ, oñemongu'eva'erã upe pojoapy ojeporúvo ñehekombo'e opavavepeguápe.
6. Ojehupyty ha oñemopyenda vove hekopete umi tenondeguáva, ojehechava'erã tojeporu upe ñe'ẽ mba'apohápe.
7. Upe rire ojehechava'erã tojeporu upe ñe'ẽ servicio oikuave'ẽva Estado ha momaranduhakuérape.
8. Amo ipahápe oñembohape ha oñemopyendava'erã ijeporu mbo'ehaovusu ha tetã remimoĩmbykuérape.

Añetehápe niko II Guerra Mundial (1939–1945) opa rire oúva umi arýpe oñeñepyrũ yvy ape ári ojehyvykói ñe'ẽnguera yvotyty, mayma ayvu hesãi katuĩ rekávo, ko'ýte jaju jajuhévo ko'áḡa gotyo. Upe káso ojekuaavéva hína hebreo rehe ñemba'apo sa'ary ohasava'ekuépe, ko'ýte oñemoheñói guive Israel Estado 1948-pe. Upe tembiapo kakuaaite oñemboguata'ekue upe tetãme ohechauka ikatuha oñembohekove resãijey ñe'ẽ añetehápe upéicha ojejaposéma guive.

Teko rechauka

Guarani ñe'ẽ hína Paraguái reko rechaukaha tee, hapóva ko tetã rekoasápe. Omondoho rire itasã ojokuáva ichupe España rehe, ko tetã oñemoha' año amo 50 ary rupi tetã ijereguakuéragui, avei oñorairõvahína oñemosãso rekávo España-gui. Upéramo Paraguái-pe añoite Hispanoamérica ryepýpe ndaikatuiha oñemohapo ha oñemombarete colonialismo pyahu ojepysóva Europa guive. Jepevéramo mburuvichakuéra ombotapejuse guarani, tetãyguakuéra oiporu ko ñe'ẽ mba'eve'ỹroguáicha, ha péva upe rire ojeporu mboka ipu'aponovévaramo Ñorairõ Guasu aja (1865–1870), Argentina, Brasil ha Uruguay ojoaju haguépe ojeitývo Paraguái ári, Gran Bretaña ñepytyvõme, jámane ombopepo, ombopojoapy, viru ha militar rupive ichupekuéra.

Guarani ñe'ẽ upéramo tetã rechaukaha tee ha mboka ndekakuaáva umi ojasuruva'ekue ijyvýpe renondépe, ijapytepekuéra sa'i oikuaa ha oiporukuaáva. Opa mba'e oje'e ha ojegueroiviáva hese, ha mburuvichakuéra oipota'ỹre, ojeporu guaranihára tuichavéva ha ikatu'ỹva ojeitýramo umi ouvakuéra ko tetã ári, ani hağua ha'ekuéra oikuaa mba'eichaitépa oñembosako'ihína ñorairõrã.

Opa rire upe ñorairõ guasu, peteĩ tapicha añoite oikove haguépe irundýpe térã po apytégui, ko paraguaiguakuéra ñe'ẽ teépe ou ára vai puku. Tapicha omotenonde pyahúva ko tetã oñepyrũ oisyryku liberalismo oúva Europa-gui ka'yguágui, ha, upéva ári, heta mburuvicha oñemongu'e umi británico rembijokuáiramo. Ary 1894-pe karai Manuel Domínguez, omotenondepáva ñehekombóe upe tetãme he'i guaraniha hína "Paraguái akãrapu'ã moñepysãngaha añetete" (Meliá 1992: 170), tembiguerovia upéramo ojeguerekóva aipo 'akãrapu'ã' ha 'modernidad' rehe.

Tova'atãreko ñañe'ẽñaína ojehecha rehe tekotevéha ojehasa jey peteĩ ñorairõ guarani ani hağua opyta ojeporu okahárente. Upe Guerra del Chaco oñehenóiva, Paraguái ha Bolivia oñorairõ haguépe – ñorairõ oikova'ekue 1930 década-pe mokõive tetãygua oike haguépe oñohẽ huguy ha ome'ẽ hekove mokõi empresa omba'apóva petróleo-pe ġuarã, umivahína Shell ha Standard Oil; ojeasegura rekávo, Paraguái ruvichakuéra ndohejái oñe'ẽ castellano upe ñorairõhápe, péicha ojepytao mbaretevégui guaraniharakuéra ha pe ñe'ẽ ha'ére ko tetã rechaukaha añetete.

Ha yvypóra derecho

Léi Guasu 1967-pe guare, oñeguenohéva'ekue Alfredo Stroessner dictadura aja, artículo 5-pe oñemoñe'ẽ: "Ko Tetã ñe'ẽ hína guarani ha castellano. Castellano ojeporúta Estado rembiapópe" (Nymark 2000: 204). Rohechakuaa ko léi guasu rupi ha jepevéramo mokõivéva ko tetã ñe'ẽ, castellano opyta yvate, ha'e añoite ojeporúta rehe "Estado rembiapópe". Ary 1962-pema oñemoheñói Instituto de Lingüística Guaraní del Paraguay, ha 1971-pe katu ojerojera guarani ñe'ẽ licenciatura.

Heta tapicha oñemoarandupyréva ojapyhy léipe he'íva ha opa mba'e ojehekáva ñe'ẽme ġuarã; upéicha rupi, 1984 guive Facultad de Medicina ogueroike guarani ñe'ẽ oñembo'évaramo imbo'esyrýpe. Péva ohechauka heta pohãnohára oikuaha guarani ñe'ẽ tuichaiterei mba'eha oñeñemongeta hağua, ko'ýte okaháre, jeyvéramo ko ñe'ẽ añoite ojekuaahápe.

Oréve guarã niko derecho roguerekóva roiporúvo guarani hína yvypóra derecho teete ha ndaha'ei teko rechaukaha año. Mba'eve guasurã ndovaléi oñemyasãiramo marandu castellano-pe tapichakuéra oñevakuna haña kure gripe ogehapejokóvo, heta tapicha tavusu ha okaháre oñe'ẽramo guarani añoñte. (Verón, 2009: 248)

Roguerosapukái rire ko apañuái ojehasáva oñemysái avei marandu kure gripe rehegua, katu paraparante. (Verón, 2009: 249).

Derecho Ñe'ẽ rehegua Oñemysáiva, oñemoneíva'ekue upe Conferencia Mundial de Derechos Lingüísticos oikova'ekue Barcelona 6 guive 9 jasypoteĩ 1996-pe (UNESCO ñepytyvõ ha ykekópe), heta mba'e apytépe, he'i artículo 3, vore 2-pe: "derecho pe tapicha oguerekóva oñeñangarekóvo hese tetã remimoĩmbýpe viru ha akãrapuã rehegua rehe" Ko'ápe oñe'ẽhína umi derecho ojeuerekóva rehe atyháicha umi ñe'ẽ poruhára.

Ko kuartia oñemoneíva'ekue oñe'ẽ umi ñe'ẽ iporuhára mbovyvéva rehe. Guarani rehe oñeñe'ẽvo katu ko'ýte ojeporuva'era, ha'e rehe hína ñe'ẽ ojeporuvéva Paraguáipe. "Tetã remimoĩmbykuéra omboyke 27 % tetãguape oñe'ẽ rehe guaraníme año" (J. Nymark, ñomongeta hendive, jaypokõi 2013), he'i Miguel Ángel Verón, oñe'ẽvo hetakuépe guarani año oiporukuaáva ojehechaukava'ekue censo ojejapóva ary ohasava'ekuépe.

Léiñemboguatápe castellanomemenuña ojeporu. Maranduñandepy'apyva'eráva ojekuaauka segurida léi renondépe ohasáva tapicha iguarani ñe'ẽva. Tavusu Concepción-pe, 83 % tetãygua hogapy ñe'ẽ guaraníva ha 15 % castellano raëve oikuaáva itapýime, oñembohasa peteĩ káso judicial oñemboguatáva, fiscal Federico Delfino ndoikuaái rehe guarani, noikũmbýinte jepe. Ko mba'e ojehuva'ekue ohechauka Paraguái situ ko'áña tekojoja ñemboguatápe, sa'ivehápe ojeipykúiva democracia rape rehe (Verón 2009: 244–245).

Catalán ha nynorsk: ojojogua ha ojoavyhápe

Roruega-pe mokõi hakã noruego ojeporúva: *bokmål* ("ñe'ẽ ojeporúva arandukápe" oñemoñe'ẽasáva téngé téngépe ha peichaite) ha *nynorsk* (neonoruego oñehenóiva). Tenondeguáva ouve danés-gui, ojeporuháicha tetã rekuáipe Noruega oĩramo joajúpe Dinamarca-Noruega (1380–1814), ha pe mokõiha katu osëve umi dialecto ojeporuva'ekuégui Noruega-pe, katu ndaha'ei ichuguikuéra año upe tetãme kuarahy resëve.

Heta mba'épe ojojogua oñemboguataháicha oúvo catalán ha *nynorsk* sa'ary XIX opávo ha XX oñepyrũmívo. Mokõivéva oguereko tapicha omoheñoiva'ekue mbojojaha ogehái haña, Ivar Aasen (1813–1896) noruego-pe ha Pompeu Fabra (1868–1948) catalán-pe. Mokõivéva oguereko mbojojaha Edad Media-pe guare ñe'ẽ ári ha omopyenda hembiape Medioevo-pe guare mbojojaha rekópe, ha avei dialecto umi rupi guare ári.

Áña katu oĩ ára catalán ha *nynorsk* oipykuiahague tape oikoéva ojehegui. España-pe oñeñepyrũ guive ojejuata democracia rapére karai Franco omano ire, ary 1975-pe, catalán osẽ ipirégui ha ohapo'o oúvo castellano ñe'ẽ ojoroiketereíva hetepýpe umi ary ndevaíva dictadura aja, oñemboyke ha ojejukase aja ha castellano oñemombarete rupi momaranduha rupive. *Nynorsk* rape iñambuete voi ichugui; mokõive noruego ñe'ẽ ojave ojeuhe, política oñemboguatáva Estado guive ombojoajúre ichupekuéra (1917–2002), umi ary ohasaramovévape, ko'ýte ogehái haña mokõivépe.

Oñeñe'ëramo jehaipy rehe, oĩ mba'e ombojoguáva catalán ha *nynorsk* reko: mokõivére oje'e hasyha ojehai ipypekuéra. Catalán ñe'ëharakuéra he'i meme ojepovyvyha ñe'ëryrúpe ohaíta javéramo iñe'ë teépe. Upéicha rupi niko kuatiahai *Avui* amo 1980 rupi oguenohévami marandu mbykymimi catalán jehaikatu mbojojaha rehegua ha mba'éichapa oñemboykekuaa castellano-gui oikéva ñe'ë henyhëva ipype; upéicha avei oguenohëmi ambueve marandu Cataluña rehegua.

Ko'ágã meve oñehendu catalán ñe'ëharakuérape he'íramo hasyha ojehai iñe'ëme. Péicha avei ojehu *nynorsk* ndive, jeyvéramo rojeporekamante ñe'ëryrúpe rohai javéramo upe ñe'ë ojeporuvévape, katu ndaupéichai rojapo *bokmål*-pe rohaítaramo. Ndashyí oñemyesakã haḡua mba'éicha rupípa ojehu ko'ã mba'e: ojehu imbarete rupi *bokmål* ha castellano Noruega ha España-pe. Hasytantevoi niko ojehai haḡua peteĩ ñe'ë sa'i ojehecháva ojeporúramo kuatiápe ha ndojehecha katúiva umi jehaipyrépe.

Peteĩ mba'e omombaretéva catalán-pe, ha oiméme upe tuichavéva oñembohovakéramo *nynorsk* ndive, ichupe hatãitemi oykeko rehe burguesía Cataluña-pegua, oñepyrũ guive sa'ary XIX-ma. Upéramo guare catalán ohasa okarahágui tavirusuhápe, ojehecharamohápe avei. Péicha máramo ndojehúiva *nynorsk* ndive Noruega-pe, jepeváramo opávoma sa'ary XIX oĩkuri Bergen-pe burguesía omombaretéséva ijeporu; upe táva tuichakuépe mokõihápe oĩva upe tetãme. Upéicha ojehu riréramo ko ñe'ë rekovépe ko tavausúpe, ha'éteva Barcelona Noruega-pe, oiménera'e ikatúta ojahapejoko *nynorsk* ojehechávo ñe'ë ojeporúva okaháre añóramo.

Oĩhína mba'e catalán ha *nynorsk* jeporu ojejogua hague. Mokõive ñe'ë ojetyvyro ha ojepytao Estado renondépe: catalán hetajey, ko'ýte umi ary ho'a potávoma Franco dictadura (1960–1975), ha *nynorsk* katu sa'ary XX pukukue javeve. Péicha oiko rupi ikatu oje'e catalán ha *nynorsk* oñembo'y hatã hague ombohovakévo pojoapy oguerekóva pokatu España ha Noruega-pe.

“Ñe'ë iñe'ëngúva”

Umi ypykuéra aty Cordillera de los Andes pegua ohechaukáramo ñoha'ãnga rupive umi España-ygua conquista sa'ary XVI-pe guare, oha'anga hikuái mba'éichapa oñemongu'e umi pytaygua: omomyí hikuái hembe hi'i'yre mba'evete. Upe oja'póva rupive oikuaauka ha'ekuéra noikũmbyihague mba'eve he'íva ha oipotáva umi Europa-ygua. Castellano-pe ohenói hikuái “ñe'ë iñe'ëngúva”, ñe'ë hetaite ary ohasa rire ojepóymante hague hikuái oikuaa ha oiporúvo poguasukuéra ndive oikove haḡua, umi *karai* oñehenóiva guarani ñe'ëme. Mbegue mbeguápe ypykuéra ayvu oñemboyke umi regiõháre año ojeporúvo ha oñemochi'ĩ.

Oĩramo ñe'ë omoha'eño ha omohendaguéva ambuévape niko ndaha'ei ñe'ë año oñemoambuéva; opyta avei tesarápe apytu'yroky, tembihecha iñambuéva ha tembiguerovia. Ñe'ë reheae añetehápe ñañandu ambue arapy ha ñamohenda opa mba'e rekove ambue hendáicha, jeyvéramo katu ambue hendaichaitivoi. Techapyrãramo ikatu ja'e oḡuahëramo guare umi pytaygua ha'ekuéra ohenóiva aipo “Yvóra Pyahu”, umi ypykuéra oĩmavavoi upépe ha ombohéra continente ha'ekuéra oikoha ojoajúva yvy, hemimoĩmby maymave, yvóra ha arapy ndive. Ha'ekuéra ombohéramava'ekue yvy oikoha *Abya Ayala* Panamá-me; Ne tunan talteche El Salvador oĩhápe ha ambue ojekuaavéva katu Pacha mama ojeporúva upe yvy guasúpe yvyvove.

Opavave umi ñe'ẽ ojoaju “ñande sy yvy”, ndive, yvy ijeheguakuéra ha hi'añaiva ichuguikuéra ramo, sy oporomokambu ha oporomoingovéva ramo. Pacha mama avei ikatu oñeikũmby “arapy sýramo”; opa ko'ã ñe'ẽ ñanembo'e mba'éichapa umi ypykuéra retã ohecha tekove ha avei arapy. “Ndaikatúi niko yvy ñavendévo. Ha'e niko ñande sy. Avave ndaikatúi ovendévo isýpe. Péicha omyesakã peteĩ ypykue sioux América del Norte pegua mba'éichapa ojokupyty yvy remimoingue ha ñande yvypóra rekove ypykuéra apytépe heta hendápe Abya Yala yvy jepysokue javeve. Oĩve tapicha aty ko'apeguápe oñehenduhápe ñe'ẽngue ikatúva oñembohasa péicha guaraníme “Opa mba'e oikóva yvy rehe, oiko avei ñande imemby rehe”.

Jahecharamo, añetehápe, ñe'ẽ arandu peichagua ñañandu ha jahechávo ko'áña rupi mba'éichapa yvypóra, ko'ýte Occidente rekóre hoy'úva, ombyaipa yvy, opa mba'e oĩva ipype ha ára reko. Capitalismo oguerohoryeterei rehe aipo competencia, taha'e tapichakuéra, empresa ha tetãnguéra apytépe, oñotỹ ñande apytépe chentese ha royrõ; upéichante avei oharu ha ambyaipa ñade arapy ha ñanemoinge tesaparápe ecología ha arapytu rehe ñañe'ẽvo, ha ndajaikuaáva gueteri mamoi tépa ñandereraha. Ko'áña rupi heta hetave tapicha ohekáva ambue hendáicha jeikove oñondive capitalismo tajasu renondépe, hyepýpe térã okágui ichugui.

Ko'ã mba'e niko añetehápe ikatuete porãnte ñanemongu'e ñañepi'ã haña ñe'ẽheta rehehápe. Ñe'ẽhára aty niko ndojekuaái katuete iñe'ẽ tee rehe año. Ñe'ẽ rupive ojehecha arapy tekotevẽneva ojekuaa ko'áña, ko'ýte ko'áña, opáichavo ojehekahápe jajojoguapa guasu ha jaheja tapykuévo umi mba'e ñanemopeteĩ ha ñandekuaaukáva.

Tesaparápe jaike rehe ecología ha economía-pe ko'áña rupi ohechauka tekovẽha jahecha ambue yvypóra ha naturaleza rekove, upéichante avei ko arapy rekove. Ndaikatúi ñamboykévo ambue mba'eporã –ha ambue hendaichagua ha árape guaréva- ñanepytyvõvo ambue tembihecha rupive ñaño mongetávo, mba'éichapa ñaño momomba'eva'erã yvyporakuéra ha avei mba'éichapa jaikovekuaa opa mba'e ñande jereregua ndive.

Jeyvéramo ha'ete ku jajojuhúva ypykuéra ojejuhu haguéicha ojohecha ypýramo guare umi Europa-ygua ndive sa'ary XIX-pe: ñañaikũmbýi ambue ñe'ẽ arandupy ha arapy rembihecha ha mba'eporã umi Occidente-yguaíha, umi ambue arandupy ha'eramoguáicha “ñe'ẽ iñe'ẽngúva” mba'evetéva ñandéve.

ÑE'ĒPAHA

Ko'áãa rupi oje'ejejeje tuicha mba'eha ñe'ẽ pojoapy oñeñomongeta hañuáramo, ha'e ñomongeta katu oñehakã'i'o hetaiterei mbo'ehavusuháre. Áãa katu ojehechakuaáramo ñe'ẽ ñomongetarãramo año, jaheja tapykuévo ambue temikotevẽ ha tembiapo mba'e tuichatéva yvyporakuérape ñuarãva. Ko jehaipýpe ojehecha ñe'ẽ ojeporukuaaha yvy guivo ko'ã mba'e tekotevẽtevarã:

- pojoapy oñeñomongeta hañua;
- tekotee ojehechauka hañua;
- yvypóra derecho-ramo; ha
- pojoapy ojekuaa hañua tembihecha iñambuéva jeikove rehegua.

Tembikuaa jeporekapy ha tembihasa oguerékóva ñe'ẽharakuéra aty ohechauka ko'ã mba'e osyryha ijapytepekuéra, jepévaramo opa hendáicha oñeñeha'ã oñeporomopeteĩvo, tove tapeteĩchapa opa mba'e, ko'ýte oñemontenonde tenondevévo inglés umi tenda ojeguerekohápe pokatu tapichakuéra apytépe. Ha katu oiméramo oñemotenondéta tetãma oĩvéva ko arapýpe rembipota ha remikotevẽ, ñe'ẽheta ndaha'úi tuicha mba'e año'va; ha'e hína ñande rekovesã.

ARANDUKAPORUPYRE

- Cayuqueo, P. (2009, 21 de marzo). *La batalla por la lengua*. Bolivia Sol. <https://boliviasol.wordpress.com/2009/03/21/la-batalla-por-la-lengua/>
- Fishman, J. A. (1991). *Reversing Language Shift Theory and Practice of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters.
- Fishman, J. A. (2001). *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Multilingual Matters.
- Gynan, S. N. (2010). guarani-nee@googlegroups.com (consultado el 25.06.2010).
- Jardón, M. (1993). *“La normalización lingüística”, una anormalidad democrática: el caso gallego*. Siglo XXI.
- Linz, J. J. (1984). *La sociedad española: pasado, presente y futuro*. En Linz, J. J. (red.): España, un presente para el futuro. Instituto de Estudios Avanzados.
- Lodares, J. R. (2006). *Un diagnóstico sociolingüístico de España*. pp. (19–32) en Castillo Lluch, M. & Kabatek, J. (red.): Las lenguas de España. Política lingüística, sociología del lenguaje e ideología desde la Transición hasta la actualidad. Iberoamericana.
- Marcos Marín, F. (1995). *Conceptos básicos de política lingüística para España*. Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales.
- Meliá, B. (1992). *La lengua guaraní del Paraguay*. Mapfre.
- Nymark, J. (2000). *Diglossia i polítiques lingüístiques. Anàlisi comparativa de tres experiències diferents: Catalunya, Noruega i el Paraguai*. pp. (179–210) en Treballs de sociolingüística catalana 14/15. Grup Català de Sociolingüística.
- Ramonet, I. (2000). *Un mundo sin rumbo. Crisis de fin de siglo*. Debate.
- Verón, M. A. (2009a). *Avances, estancamientos y retrocesos*. pp. (235–252) en Derechos humanos en Paraguay. Codehupy.
- Verón, M. A. (2009b). *Guarani Comunicativo en la Función Pública – Guarani Mbo'esyry Estado Rembiapópe*. Secretaría de la Función Pública, 2009.